

עיונים בברכת על הצדיקים: ברכת הצדיקים או ברכת גרי הצדק דוד פישהוף

על הצדיקים ועל החסידים ועל זקני עמך בית ישראל ועל פליטת [בית] סופריהם ועל גרי הצדק ועלינו יהמו רחמיך ה' אלוקינו ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת ושים חלקנו עמהם לעולם ולא נבוש כי בך בטחנו ועל חסדך הגדול באמת ובתמים נשעננו, ברוך אתה ה' משען ומבטח לצדיקים.

[נוסח הברכה הנפוץ כיום]

על גרי הצדק יהמו רחמיך, ותן לנו שכר טוב עם עושי רצונך. ברוך אתה ה' מבטח לצדיקים.

[נוסח ארץ ישראל קדום]

מבוא

הברכה השלוש עשרה בתפילת העמידה, היא ברכת הצדיקים, או ברכת הזקנים כשמה בתוספתא (ברכות ג, כה). זו ברכה הפותחת בצדיקים אך מוסיפה רשימה של קבוצות נוספות בעם ישראל עליהם אנו מתפללים, חסידים, זקנים, פליטת הסופרים, גרי הצדק והמתפללים עצמם. בנוסף היא כוללת תפילה על הבוטחים בשמו יתברך, ובקשה להיכלל עימם משום שזו קבוצה אליה ניתן להצטרף.

הן שמה של הברכה והן תוכנה נראים כתמונת מראה לברכה שקדמה לה, ואכן כבר בסוגיית הגמרא במסכת מגילה (יז, ב) מנומקת קביעתה במקום זה בתפילה בדרך זו:

וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב (תהלים עה, יא) וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק.

וכולל גירי הצדק עם הצדיקים שנאמר (ויקרא יט, לב) מפני שיבה תקום והדרת פני זקן וסמיך ליה וכי יגור אתכם גר.

הבבלי מנמק אפוא את מיקומה ואולי גם את עצם הברכה כהמשך טבעי לכליו הפושעים, על בסיס הפסוק. אלא שהפסוק עוסק בהרמת קרנם של הצדיקים והתפילה איננה על הרמת קרנם אלא מבקשת עליהם רחמים יחד עם עוד קבוצות וגם נותנת דגש על בטחון בבורא, בכמה הטיות כולל בחתימת הברכה. נראה כי מעבר לנימוק המבוסס על הפסוק, יש טעמים נוספים לברכה זו ושמה אין הנימוק אלא הצדקה שבדיעבד כבמקומות אחרים, או נתינת טעם במובן האחר של המושג.

העיון בברכה על נוסחיה הקדומים, בפרט אלו שנתגלו בגניזה הקהירית, מעלה כמה שאלות, חלקן היסטוריות וחלקן פרשניות. בעבודה זו אנסה לבחון את ההבדלים בין הנוסחאות הקדומות על מנת לעמוד ולו חלקית על התפתחותה של הברכה ועל שורשיה. אוותר מראש על הניסיון לזקק את הנוסח ולהגיע ל"נוסח הנכון", משום שעם העיון בברכה זו ובתפילה בכלל, ובהתפתחותה, ניתן להסיק שגם הנוסח הראשוני הוא תוצר של שינויים ואיחודים בין נוסחאות מקומיות חלוקות כך שאין כלל נוסח מקורי שעליו נערמו תוספות.

אתמקד בשאלות הנוגעות לברכה זו ובעיון במילותיה מתוך ניסיון להסיק דבר מה על התפתחותה דווקא מן הביטויים החוזרים על עצמם והמילים הנרדפות שבה, תוך השוואה למקורות המסורתיים מחד ולנוסחאות שהתגלו בגניזה מאידך. השאלות הגדולות הנוגעות להתפתחותה של התפילה ככלל, דורשות ידע מוקדם רב יותר ויריעה רחבה יותר, לפיכך אוכל רק לקוות שהשערותיי הנובעות מהעיון המקומי בברכה זו, תהלומנה את המחקרים המקיפים העוסקים בתפילה בכלל.

הנחת היסוד היא כי ישנו תוכן פנימי לברכה, החוזר על עצמו בכל הנוסחאות תוך חיבור לחלק זה של התפילה שהוא בקשת צרכים, על הכלל או על הפרט. גם אם מקורה של הברכה במאורע היסטורי מוגדר שדרש התייחסות בתפילה, כהשערותיהם של פלוסר והופמן לגבי גרי הצדק¹, השינויים וההתפתחויות של הנוסח מנסים להיצמד ככל האפשר לתוכן המקורי. אפשר שהם מרחיבים את הרשימה או מוסיפים עליה, אך ברוח המטרה הראשונית. לפיכך חובה עלינו לנמק כל תוספת כזו ולברר כיצד היא הולמת את כותרתה של הברכה ואת מטרותיה הראשוניות. החלפתה של תיבה במילה נרדפת, לא נעשתה לשם יופי המליצה בלבד, אלא מתוך זיקה למקורות האחרים. יהיו אלו פסוקים כפי שמוכיחה זאת אליצור², או הרחבה נדרשת

¹ דוד צבי הופמן, *על התפילה*, עורך: יהושע ענבל. מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ז, עמ' קמא – קס.
דוד פלוסר, *מקצת מעשי התורה וברכת המינים*, *תרביץ תשנ"ב*, עמ' 333-374.
² שולמית אליצור, *שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה*. *תרביץ תשס"ח*. עמ' 425-473.

בהתאם לצורך, אך כזו שמכוונת לדעתם של מתקני הברכה הראשונים. הוי אומר, גם אם לא נחתור ל"נוסח הנכון", חובה עלינו לחתור להבנת התוכן המקורי הנכון של הברכה.

שאלות המחקר

תוכן הברכה המקורי

מהעיון בנוסחי הברכה עולות כמה שאלות. הראשונה עוסקת ברשימת הקבוצות שבברכה. האם הרשימה נועדה לכלול את כל עם ישראל לפי מדרג כלשהו? היא לא כוללת כהנים או לויים או קבוצות חברתיות אחרות, עניים אינם זקוקים לתפילה מיוחדת? ילדים אינם צריכים תפילה נפרדת?! הפרשנים אמנם מנמקים את סדר הרשימה בדרכים שונות, לא זו אף זו או שמא זו ואין צריך לומר זו. ייתכן שבשאלה האם צדיקים קודמים לחסידים או שמא להיפך (כבמחזור רומא), זו השאלה היחידה. אך מאחר שהרשימה התהוותה ככל הנראה בסידרה של שינויים, קשה להניח שמתקני הברכה התכוונו מתחילה לכלול את כולם. מי אם כן היה בנוסח המקורי ומי נוסף עליו בהמשך ומדוע.

מהו מבטח ומה עניינו בברכת גרי הצדק

שאלה נוספת ומקומית עולה מהזכרת הבטחון בכמה הטיות. בנוסח שלפנינו נראה הדבר ככלל מסכם ומוסיף על הפרטים, 'הבוטחים בשמך באמת' היא קבוצה הכוללת את כל הקבוצות הקודמות ומעלה נוספת לה, שניתן להצטרף אליה. אך חתימת הברכה 'מבטח לצדיקים' המוזכרת כבר בירושלמי כמו גם בנוסח הקדום הקצר העוסק רק בגרי הצדק, מלמדת שענין הביטחון היה שזור בברכה עוד מהנוסח המקורי הקצר. יתירה מזו, בנוסח הארץ ישראלי הקדום שארליך מכנה 'הנוסח הפרה-היסטורי'³, אין בברכה איזכור של בטחון וגם לא של צדיקים, מה שמפר את הכלל ההלכתי המחייב לומר סמוך לחתימה מעין החתימה. לוגר העיר על כך⁴, אך זו איננה הערה מקומית אלא כזו העשויה ללמד אותנו על התפתחותה של הברכה, על התוכן המקורי שלה ועל הפרת הכלל התלמודי, הוא כותב רק כי 'היינו מצפים שהצדיקים יוזכרו בברכה'. היא אמנם ברכה קצרה מאוד, אבל אין כל קשר בין גרי הצדק ובין מבטח לצדיקים למעט השורש צד"ק. לא מעין החתימה ולא קודם לכן. רק ההיכרות שלנו עם הברכה בנוסחה

³ אורי ארליך. לנוסח הקדום של ברכת" בונה ירושלים" ו" ברכת דוד" בתפילה. פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, 1999, 43-16.

⁴ יחזקאל לוגר. תפילת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית. מוציא לאור לא ידוע, 1992. עמ' 148.

הארוך מנמק את החתימה. אבל כיצד היא מוצדקת בנוסח המקורי?! ניתן אמנם להניח שגם זהו קיצור של נוסח שקדם לו ממנו שרדה החתימה, ושוב חזר הנוסח והתארך, אך זו השערה שאין לה הצדקה נוספת או מקור ולא סביר לטעון שהנוסח הקצר הקדום, הוא מאוחר יותר. גם אילו נטען כך, תידרש סיבה מספקת כדי להצדיק את הקיצור והשארית החתימה. דרך סבירה יותר היא לחפש אחר התוכן הפנימי של הברכה ולמצוא מדוע סברו מתקני הברכה הראשונים שיש קשר בין רחמים על גרי הצדק ובין מבטח לצדיקים. אפשרות נוספת היא לומר שהכלל ההלכתי להזכיר 'מעין החתימה סמוך לחתימה' נוצר כתוצאה ממנהג רווח לא לעשות כך אלא להשתמש בחתימה כהזדמנות להוסיף לברכה מה שלא נכלל בתוכה⁵. הנוסח הקדום לפי זה כלל את הצדיקים בחתימה, במקום בברכה עצמה, אולי כתוצאה של ההוראה שבתוספתא 'וכלל גרים בפרושין'⁶.

האם היו ברכת גרים וברכת זקנים לצידה של ברכת הצדיקים

שאלת מחקר נוספת נוגעת לדברי התוספתא, הבבלי והירושלמי, בתוספתא (ברכות ג, כה) נכתב כך:

שמונה עשרה שאמרו חכמים כנגד שמונה עשרה אזכרות שבהבו לה' בני אליהם וכולל של מינים בשל פרושין ושל גרים בשל זקנים ושל דוד בירושלים ואם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמן יצא.

ההתייחסות הנוגעת לברכת על הצדיקים, בשמה הקדום "של זקנים", היא גם המקור לסוגיית הגמרא המובאת לעיל, הכנסת הזכרתם של גרי הצדק לברכת הזקנים וזאת כדי להעמיד את מספרן הכולל של ברכות תפילת העמידה על שמונה עשר. בנושא זה כבר נשתברו קולמוסין רבים, אך בעוד בברכת צמח דוד וברכת ירושלים ברור לכל שכוונת הברייתא לאיחוד בין שתי ברכות קיימות, מאחר שנמצאו להן עדי נוסח ואסמכתאות נוספות. בברכת המינים ובברכת הזקנים מקובל להבין שהכוונה להכנסת איזכורם של גרי הצדק בברכת הזקנים. דווקא הנוסח הקדום הכולל רק את גרי הצדק מעלה את התייה, שמא מדובר בשתי ברכות שונות, אחת עוסקת בגרים בלבד, כבנוסח שלפנינו, ואחת בזקנים בלבד, שלא נשתמרה. כוונת התוספתא

⁵ סברה דומה מעלה פליישר (עמ' 189, הערה 12) בהקשר דומה: 'העובדה שקצת מאמרים תלמודיים עדיין שוללים אופציות אחרות אינה מלמדת שהמצב בימים ההם היה נזיל, אלא רק זאת: בימים ההם עדיין היו מי שבקשו לנהוג אחרת, או היה חשש שיהיו כאלה'. עזרא פליישר, 'תפילת שמונה עשרה - עיונים באופיה, סידרה, תוכנה, ומגמותיה', תרביץ, סב, תשנ"ג, עמ' 179-223.

⁶ וראה גם חסדי דוד על התוספתא שמבין שזו כוונת הברייתא, למרות שבברכה נזכרות קבוצות רבות, כולן נכללות בחתימה אחת של 'על הצדיקים', ועמך כולם צדיקים.

היא שיש לאחד בין הברכות משום שיש להן מובן דומה, כפי שסוגיית הגמרא מנמקת מהפסוק. ואכן בבבלי לא נזכר אלא החיבור של זדים לפושעים [או לפי התוספתא, של מינים לפורשים, ככל הנראה מדרכי ציבור] ושל גרים לזקנים, אבל כמשתמע מסוגיית הגמרא, דוד וירושלים הן אכן שתי ברכות בנוסח הקדום.

גם בירושלמי משמע שאלו ברכות נפרדות לחלוטין, ויש לכוללן יחד. מה שדורש עיון בדברי הירושלמי הוא האזכור החוזר של 'מבטח לצדיקים', שאין לו כל בסיס בנוסח הברכה העוסקת בגרים או בזקנים, לא בצדיקים ולא בביטחון. אם כי הוא תואם את הנוסח הקדום בו נחתמה הברכה כך, גם ללא שעסקה בצדיקים כפי שתמהתי מעלה, וכך לשון הירושלמי (תעניות ב, ב):

אמר רבי חונה אם יאמר לך אדם שבעה עשר הן אמור לו של מינים כבר קבעוה חכמים ביבנה. התיב רבי לעזר בי רבי יוסי קומי רבי יוסי והא כתיב אל הכבוד הרעים אמר ליה והתני כולל של מינים ושל פושעים במכניע זידים של זקנים ושל גרים במבטח לצדיקים של דוד בבונה ירושלים אית לך מספקה לכל חדא וחדא מינהן.

מתבקש לדון, שמא כוונת הירושלמי לא לאיחודן של שתי ברכות, או להזכרתם של גרים בברכת הזקנים, כי אם לאיחודן של שלוש ברכות, הכנסת שתיים בשלישית. הוא אמנם מכנה את כל הברכות על שם החתימה, כך לגבי 'מכניע זידים' וכך לגבי 'בונה ירושלים', אבל 'של זקנים ושל גרים' נראה כמו שתי ברכות, אחת לזקנים ואחת לגרים, ואת שתיהן יש לכלול ב'מבטח לצדיקים'. שמא כך גם לגבי 'של מינים ושל פושעים במכניע זידים'.

האם גרי הצדק הם ניגוד למשומדים שבברכה הקודמת

שאלה נוספת עוסקת בקשר בין ברכה זו לברכה שקדמה לה, ברכת הרשעים, המינים, הזדים, הפושעים, המשומדים והמלשינים. כאמור מעלה, משמע מלשון הבבלי שברכת הצדיקים ממוקמת אחר ברכת המינים, משום שאחר שכלו הרשעים מתרוממת קרן הצדיקים והיינו כמו 'סור מרע ועשה טוב'. אלא שאם בנוסחאות קדומות הברכה איננה עוסקת בצדיקים אלא בזקנים, אפילו בזקני עמך בית ישראל, היא איננה ניגודה של הברכה שקדמה לה, כל שכן אם היא עוסקת בגרי צדק. יחד עם זאת ייתכן שהדגש איננו על רשעים מול צדיקים אלא על דבר מה רגיש יותר, גרי צדק המצטרפים אל העם מול אלו שהמירו את דתם ועזבו אותו. בנוסחאות הרבות של ברכת המינים הוזכרו משומדים או נוצרים ובנוסח שפירסם מאן יש אף תוספת העוסקת בשיבתם של המשומדים לעם ישראל, 'למשומדים אל תהי תקוה אם לא ישובו

לתורתך הנוצרים והמינים כרגע יאבדו מהרה ימחו מסיפר חיים ועם צדיקים אל יכתיבו בא"י מכניע זדים⁷.

כפי שציין פלוסר⁸ הבקשה שלא תהיה תקווה לאלה אשר נגדם מכוונת הברכה, קיימת בכל הנוסחים. מכאן הוא מוכיח שהברכה הזו נוצרה ביסודה כתולדה של הדעה הנמצאת ב'סדר עולם', 'מי שפרשו מדרכי ציבור כגון המינים והמשומדין והמסורות והחניפין נידונין בתוכה (ז"א בגינהם) לעולם ולעולמי עולמים'. כך הוא מביא גם מפירושו של רבנו יהודה בן יקר. כאמור, גם הירושלמי המזכיר 'פרושין' או 'פורשין', כוונתו לאותם פורשים מדרכי ציבור, גם אם בנוסחאות מאוחרות תיקנו את דבריו ל'פושעין'. אלו אותם אלו שעזבו את העם, אם בדעה ואם במעשה (מינים ומשומדים), ופרשו מדרכי ציבור. או כפי שליברמן מנסח זאת, אלו שסיכנו את אחדות הציבור⁹. פלוסר מנסח את 'אל תהי תקווה' כ'להם אף פעם לא תהיה סליחה', כנגד זה מתאימה מאוד האמירה, שעל גרי הצדק יהמו רחמך, למרות בואם להסתופף מאוחר, וכפי שכותב הבבלי ביבמות (מח, ב), מפני מה גרים בזמן הזה מעונין ויסורין באין עליהן וכו' אחרים אומרים מפני ששהו עצמם להכנס תחת כנפי השכינה.

גרי הצדק המסתפחים לעם ישראל הם אפוא האנטיתזה לאלו שעזבו אותו והשתמדו ואחר התפילה על המשומדים יש לברך ולהתפלל על אלו שבחרו לחסות תחת כנפי השכינה, חוסי ברך, ביטוי שכבר במגילת רות (ב, יב) הקדומה, מוזכר כלפי גרת הצדק המפורסמת ביותר, רות המואביה, 'אשר באת לחסות תחת כנפיו'. החוסים בו, גרי הצדק ואולי גם הבוטחים בו, מכוונים אם כן לאותה קבוצה, לגרי הצדק.

חוסי ברך, בוטחים בשמך וגרי הצדק

אסמכתא לזיהוי של גרי הצדק עם הבוטחים קיימת בנוסחאות ארץ ישראליות שנתגלו מאוחר יותר, ארליך מצטט שתיים כאלו. הנוסח של מאן 'על הצדיקים ועל החסידים יהמו רחמך ה' אלוקינו ועל גרי הצדק אשר הם בטחו בך, תן לנו ולהם שיכר טוב עם עושי רצונך, בא"י משען ומבטח לצדיקים¹⁰'. והנוסח שארליך עצמו פירסם: 'על הצדיקים ועל החסידים יהמו רחמך ועל

⁷ Jacob, Mann. "Some Midrashic Genizah Fragments." *Hebrew Union College Annual* 14 (1939): 303-358.

⁸ שם, עמ' 349.

⁹ ראה אצל פלוסר שם, הערה 79. ועוד אריכות על מקורו ומשמעותו של הכינוי 'פרושים', הן לחכמים שפרשו מן הציבור לחומרא והן לאלו שפרשו מדרכי ציבור.

¹⁰ אורי ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 22-1. מאן עמ' 306.

גרי הצדק אשר הם בטחו בך תן חלקינו עמהם ועם עושי רצונך¹¹. גרי הצדק מזוהים עם אלו שבטחו בך, נראה כי כניסת הבוטחים והבטחון לברכה מבוססת על גרי הצדק ואולי על נוסחאות בהן הם לא הוזכרו במפורש אלא תחת שם הקוד, אלו שבטחו בך, חוסי בך וכדומה.

ארליך מתלבט על סדר הדברים, ומשער כי הזקנים הפכו לצדיקים וחסידים אחרי הכנסתם של גרי הצדק אל הברכה הקיימת – ברכת הזקנים. הוא מציין גם כי ישנה ברכת גרים פרה היסטורית, זו שפתחנו בה, שמוזכרת בתוספתא ושהנוסח שלה נמצא בגניזה. היא אכן ברכת גרים בלבד, ללא צדיקים. אבל הוא לא שם דגש על האפשרות שיש כאן איחוד של ברכות קצרות, ולא התפתחות והרחבה של ברכה אחת תוך הכללתן של קבוצות נוספות. לכאורה זו המשמעות הפשוטה של המקורות המסורתיים, התוספתא הירושלמי והבבלי. גילוייה של ברכה 'חד מימדית' העוסקת בגרים בלבד, מחזק את הפרשנות הזו. אילו לא נראה בה אלא אב טיפוס אילו נוספו הצדיקים בהמשך, נתקשה לבאר את החתימה השונה כל כך מתוכן הברכה והמקדימה את זמנה. אך אם כבר בזמנה של ברכה מקוצרת זו היו לצידה ברכות נפרדות לזקנים ולצדיקים כפי שמוסכם כיום במחקר התפילה, ייתכן שהחתימה השונה באה לכלול את הצדיקים בחתימה, במקום בברכה עצמה.¹²

אפשרות נוספת היא שהביטוי מבטח מזוהה עם גרי הצדק, שהרי מקורו בתהילים (מ, ה) בפסוק 'אֲשֶׁר־הִגְבַּר אֶשְׁרָךְ שֵׁם ה' מִבְּטַח וְלֹא פָנָה אֶל רְהָבִים וְשָׁטִי קֶזֶב'. גם הפסוק הקודם לו, המזכיר ביטחון בהטיה אחרת, עשוי להשתמע כמכוון למצטרפים אל עם ישראל, 'וַיִּתֵּן בְּפִי שִׁיר חֲדָשׁ תְּהִלָּה לְאַלְקִינוּ יִרְאוּ רַבִּים וַיִּירְאוּ וַיִּבְטְחוּ בֵּה'.

ההקבלה בין צדיקים ובין החוסים בך, מתאשרת בעיקר מהמקור הבא, השוואה בין תפילת הבינו שבתלמוד הבבלי ובין הנוסח המקביל לה בתלמוד הירושלמי. בעוד בבבלי הזכרת הצדיקים נכללת יחד עם הזכרת ירושלים במילים 'ישמחו צדיקים בבנין עירך', בירושלמי היא מקבלת פנים חדשות, 'ישמחו כל חוסי בך בבנין עירך':

¹¹ ארליך, שם עמ' 13.

¹² תא שמע מסכם כי לכל הדעות היו סדרות של ברכות קדומות והן אלו שנקבעו תוך תפילה אחת. זאת גם אם נקבל את השערתו של פליישר שעיקר קביעת התפילה נעשתה בדורו של רבן גמליאל ביבנה. כלשונו: אפשר מאוד, וכך ניתן להוכיח, כי אף על פי שמערכת תפילות החובה והקבע נקבעה יש מאין ביבנה, כבר נתקיימו לפני החורבן קבוצות או סדרות של ברכות שנאמרו בהזדמנויות פרטיות וציבוריות שונות, ואשר נשאו אופן ליטורגי של חובה ושל קבע. יתר על כן, תפילת י"ח עצמה - התפילה בה"א הידיעה, שאותה תיקנו חכמי יבנה, כאמור 'יש מאין' - אינה אלא סדרה כזו של ברכות, ומתקניה בנו דווקא כך את מערכת תפילת החובה והקבע, משום שמודל ליטורגי זה הוא היחיד, שעמד בפניהם ממסורת הדורות הקודמים. י"מ תא-שמע, 'שלוש סוגיות בתפילה', בתוך: ד' בוירין, מ' הירשמן וכו' (עורכים), עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 561.

הביננו רצה תשובתנו סלח לנו גואלנו רפא חליינו ברך שנותינו בגשמי ברכה(בחורף), בטללי ברכה(בקיץ) כי מפוזרים אתה מקבץ ותועין עליך לשפוט ועל הרשעים תשית ירך וישמחו כל חוסי בך בבנין עירך ובחידוש בית מקדשך ובצמח דוד עבדך כי טרם נקרא אתה תענה כאמור והיה טרם יקראו ואני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע ברוך אתה ה' שומע תפילה.

בשני התלמודים גם יחד, האיזכור הוא אגבי במובן שהוא לא כולל בקשה להרמת קרנם של הצדיקים או שיהמו רחמיו של הבורא עליהם, כפי שבקשת הצרכים בשאר הברכות נאמרת ב'הביננו' כבקשה מקוצרת. אמנם גם ברכת קיבוץ גלויות והבאות אחריה לא מנוסחות כפניה בגוף שני, אך הן עומדות לעצמן. בעוד הצדיקים נזכרים רק כחלק מהברכה הבאה, בנין ירושלים, והבקשה היא שהם ישמחו בבנין זה, שמחת הצדיקים לא נזכרת בשום נוסח של ברכת הזקנים, הצדיקים או גרי הצדק. אילו היה עלינו לדעת את נוסח תפילת העמידה רק מ'הביננו' לא היינו יכולים לדעת שיש ברכה כזו.

למרות זאת, הזיהוי של צדיקים כ'חוסי בך' הוא וודאי והוא מקדם אותנו להשערה שהגרים הם הם הצדיקים, משום שבנוסחאות אחרות מן הגניזה (הובאו לעיל) הם מוזכרים במפורש כ'גרי הצדק אשר בטחו בך', ומשום שהביטוי לחסות בהשם מזוהה עם גיור כבר אצל רות המואביה.

אם ה'צדיקים' המוזכרים בבבלי בברכת הביננו, הם ה'חוסים בך' בברכת הביננו שבירושלמי, ייתכן שהם הגרים, שהרי בנוסחאות הארץ ישראליות 'החוסים בך' אלו הגרים, כמובא לעיל, 'הגרים אשר חסו בך'. כלומר בארץ ישראל מרכז התפילה הם הגרים, גם כשלא מוזכרים בה צדיקים כלל, גם כשיש צורך לחתום בתמצית הברכה, ובמפתיע ברכה העוסקת בגרים חותמת ב'מבטח לצדיקים' וגם כשיש לנסח את תוכנה ב'הביננו' בקיצור, והדגש הוא על 'החוסים בך'.

אם ההנגדה בין תפילת המינים לגרי הצדק שרירה וקיימת, היא נכונה גם על נוסח התפילה. אנו מתפללים שלעזבי הדת, כלומר עוזבי העם המשומדים, לא תהא תקווה. אבל על גרי הצדק, המצטרפים לעם ישראל, אנו מתפללים שיהמו רחמיו של הבורא.

ביבליוגרפיה

Jacob, Mann. "Some Midrashic Genizah Fragments." *Hebrew Union College Annual* 14 (1939): 303-358.

תלמוד בבלי, ש"ס ווילנא החדש, ירושלים תשע"ה

עיונים בברכת על הצדיקים - ברכת הצדיקים או ברכת גרי הצדק

תלמוד ירושלמי, ווגשל, ירושלים תשס"ב

שולמית אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה'. תרביץ תשס"ח. עמ' 425-473.

אורי ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 1-22.

אורי ארליך. 'לנוסחן הקדום של ברכת" בונה ירושלים" ו" ברכת דוד" בתפילה'. פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח. 16-43. 1999.

דוד צבי הופמן, על התפילה, עורך: יהושע ענבל. מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ז, עמ' קמא – 07.

יחזקאל לוגר. תפילת העמידה לחול לפי הגניזה הקהירית. מוציא לאור לא ידוע, 1992. עמ' 148.

דוד פלוסר, מקצת מעשי התורה וברכת המינים, תרביץ תשנ"ב, עמ' 333-374.

עזרא פליישר, 'תפילת שמונה-עשרה - עיונים באופיה, סידרה, תוכנה, ומגמותיה', תרביץ, סב, תשנ"ג, עמ' 179-223.

י"מ תא-שמע, 'שלוש סוגיות בתפילה', בתוך: ד' בויארין, מ' הירשמן וכו' (עורכים), עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 561.